

פורצי החומה והצרפתים של יפו

מבאר ט'איאן לאחוזת בוסט ולמתחם "רובע יפו"

שמואל גילר

"פרדסים ליד יפו", ראובן רובין, 1928 (שמן על בד; באדיבות מחזון בית ראובן, תל אביב)

למעשה, השטח היה בבעלות משפחת ט'איאן, משפחה מרונית עתירת נכסים מביירות, שרכשה את החלקה בשלהי התקופה העות'מאנית ומכרה את הקרקע ואת הבאר למשפחת בוסט הצרפתית בראשית המאה ה-20. בסיפור הבאר של משפחת ט'איאן ובוסט משולבים פרקים מתולדות יפו החדשה ומראשית ההתיישבות הציונית בארץ.

סמוך לשוק הפשפשים ביפו, במורד רחוב רבי פנחס, ניצבת באר אנטיליה ישנה ששוחזרה בעת האחרונה. מי הבאר השקו בעבר גן ופרדס ("ביארה" בערבית), שעל שטחם הוקמו בתי הדירות של מתחם "רובע יפו". תיעוד השימור לאתר ייחס את הבאר למשפחה ארמנית ששמה תאג'יאן, ומכאן הוענק השם השגוי למקום בתיקי השימור – "ביארת תאג'יאן".

שמואל גילר הוא אדריכל המתגורר בתל אביב. בשנים האחרונות עוסק בחקר יפו בשלהי התקופה העות'מאנית ובחשיפת פרקים עלומים מתולדות העיר.

באר ט'איאן כיום, מתחם "רובע יפו" (צילום: שמואל גילר; תכנית השחזור: אדריכל מייקל שוורץ)

עלי, באר - משפחת ט'איאן

אנטואן בשארה ט'איאן, סוחר מרוני עשיר מביירות, רכש עשרות אלפי דונמים ברחבי ארץ ישראל בעקבות פרסום חוק הקרקעות העות'מאני בשנת 1859. בין הקרקעות שרכש היו גם אדמות הכפר אוּמלֶבְס, שבהן חפצו יואל משה סלומון וחבריו להתיישב בשנת תרל"ח (1878). הם פנו לסגן הקונסול הבריטי ביפו, חיים אמזלק, כדי שירכוש עבורם את הקרקע מבעליה, אולם ט'איאן היה סוחר ממולח ודרש מהם תשלום מופרז; לכן העדיפו לרכוש תחילה את אדמותיו של סלים קאסאר מיפו. ט'איאן המאוּכּוּב החל להצר את צעדיהם באמצעות אריסיו, אך שנה לאחר מכן הגיעו הצדדים לעמק השווה, ובשנת 1879 נרכשו 9,000 דונם מאדמות ט'איאן, שעליהם בנוי היום מרכז העיר פתח תקווה. בוואדי חווארת' רכש ט'איאן 31,000 דונם שעובדו בידי אריסים, ובנה בית אחוזה על גבעה נישאה במרכזו של העמק; הנחל שזרם במרכזו כונה גם "ואדי ט'איאן".

בית ט'איאן ביפו היה בית המגורים הראשון שנבנה מחוץ לחומת העיר המזרחית, מול "השער החדש" שנפרץ ב-1869. החפיר לרגלי החומה מולא בעפר ועליו החלה בנייתם של בני המידות על דרך עזה, שהפכה לדרך עג'מי ולבסוף לרחוב יפת. ט'איאן רכש את 12 הדונם ביפו בראשית שנות ה-60 של המאה ה-19. בית הקשתות הגדול, הניצב עד היום בפינת הרחוב, נראה בתצלום פנורמי שצילם פליקס בונפיס בסוף שנות ה-60, וכעבור כעשור מופיעים הבית והבאר במפת תיאודור זנדל משנת 1878. הבאר והפרדס מוזכרים במכתבה של אמילי, אחותה של ג'יין וולקר ארנוט, מייסדת ומנהלת בית הספר לנערות "טביתא" שניצב בסמוך. במכתב סיפרה על פגישתה עם ט'איאן בפרדסו בבוקר חג המולד 1877, ליד הבאר המוקפת סבך קנים ירוקים: "רציית לקטוף תפוז מהעץ, אך ט'איאן נתן לי ענף שלם".

לאחר מותם של אנטואן ובנו חנא, ירש את הבית הנכד מישל. בראשית שנות ה-20 נקלע מישל לקשיים כספיים עקב שטר משכנתא שהתגלגל לידי בנק ואלירו ובנק פרוטיגר בירושלים. הוא לא עמד בהחזר ההלוואה, והבנקים דרשו את החוב.

במקביל, אריסיו בוואדי חווארת' מרדו וסירבו לשלם את דמי החכירה, ונשותיהם גירשו אותו מהשטח שרכש סבו בבושת פנים. "אני אבכה לילה אחד, אך אתן תבכו כל חייכן!", הצהיר בפני הנשים, ונשבע כי רגלו לא תדרוך עוד במקום. את הקרקע העמיד הבנק למכירה פומבית, ויהושע חנקין רכש אותה עבור קרן קימת לישראל ב-1929. לאחר מאבק משפטי ארוך עם האריסים הושלם בשנת 1938 פינוי האדמות, שעליהן הוקמו לימים יישובי עמק חפר. בית האחוזה של משפחת ט'איאן ניצב עד היום סמוך למושב ביתן אהרון וידוע בשם "בית הראשונים"; המבנה משמש מסעדה ואולם אירועים. שמו של ואדי ט'איאן, החוצה את העמק ומתנקז לנחל אלכסנדר, הוסב בשנת 1956 לנחל אביחיל (כשם המושב שהקימו יוצאי הגדודים העבריים).

הצרפתים באים - משפחת בוסט

הבית ביפו הושכר בראשית המאה ה-20 למשפחתו של הסוחר פייר מאתיה בוסט (Bost), שרכש לימים את שטח האחוזה. בתחילת שנות ה-70 של המאה ה-19 הגיע מהנדס צרפתי צעיר בשם פייר בוסט לסיור במקומות הקדושים ולביקור אצל דודו הכומר ז'אן בוסט, שהיה אחראי לבניית בית החולים הצרפתי ביפו. הוא החליט להתיישב בעיר, ונשא לאישה את תרז בוריאל בת ה-16, שאף היא באה לבקר את דודתה ביפו. פייר החל את דרכו המסחרית בעסקי שמן, אך אלה לא צלחו והוא פנה לעסוק במסחר חומרי בניין וביבוא פחים ורעפים ממרסיי. הוא הקים מפעל למרצפות וסיפק את החומרים לבניית בתי המידות החדשים של יפו. מלון "הוטל דה פרנס" שבבעלותו, בדרך ירושלים (היום רחוב עולי ציון), זכה להצלחה במדריך הטיוולים "בדקר" משנת 1894.

פייר רכש את ביתו של ט'איאן, ובקומת הקרקע מיקם את עסקי הבנייה שלו. הבית המטופח הפך למרכזו של הקהילה הצרפתית ביפו. הוא הרחיב את הבית והוסיף חדרים, שרוהטו ברהיטים שהובאו מצרפת. במרתף אוחסנו יינות צרפתיים משובחים. עשרה משרתים, בני כפר סמוך לרמאללה, שירתו

ארקדת החנויות של משפחת בוסט, כיום (צילום: שמואל גילר)

V-ve Bost & Fils, Jaffa.
אלמנת בוסט ובניה ביפו
 מול הבנק העותומני.
 פסי-ברזל; מרצפות ובלטות; אדומות; רעפים; לבנים חלולים...
 מלאים ושרוטים; מ-צפון-מלט הלכות ומגוננות; צבעים; צנורות
 וחלקים להם מיציקה וברזל.
המחירים הופחתו.
 שם יש להשכיר הרבה מחסנים בשביל משרדים או חנויות.

פרסומת בעיתון "הפועל הצעיר", 1919

האהוב ממזרח לשדרות המלך ג'ורג', ולפתע שמעו קולות ירי מכיוון העיר. הנוכחים סברו כי מדובר ביריות חגיגות לרגל חג הפועלים, אך נערה צעירה מראשון לציון נכנסה בסערה וסיפרה על מהומות המתרחשות בגבול מנשיה ונווה שלום, והמשתתפים נחפזו לעזוב את המקום ולחזור לבתיהם. גם אנטואן שב לביתו, שניצב מול חצר "בית החלוץ" במעלה רחוב עג'מי. כשהגיע למקום כבר הסתיים רצח החלוצים שהתרחש זמן קצר קודם, והגוויית פונו לבית החולים הצרפתי. באותו חודש העיד בפני ועדת החקירה בראשות השופט הייקראפט על כתמי הדם הרבים שראה על הכביש מתחת לחלון ביתו ועל שהתרחש למחרת היום – "אני גר ממול, ממש ממול", הצהיר אנטואן הנרעש בפני חברי הוועדה.

"סנטימנטים לחיים המאושרים"

בתום המהומות המשיך אנטואן לנהל את המחסנים המשגשגים של חומרי הבניין. הוא בנה חנויות ברחוב עג'מי וברחוב בוסט, שנקרא על שם אביו (היום רחוב רבי פנחס). בשנת 1932 השלים בניית בית משרדים מפואר, "בית בוסט", שתכנן האדריכל יצחק רפפורט בסגנון הבינלאומי. בבניין השתכנו קונסוליות זרות, חברות ספנות, יצואני פרי הדר ועורכי הדין המכובדים שבעיר. בחנויות שבקומת הקרקע שכנו בתי הדפוס של העיתונים הערביים "פלסטין", "א-דיפע" ו"אח'בר אל יום". הילדים פיירו וסוזן התחנכו בבית הספר הצרפתי ביפו, וסוזן היפהפייה בילתה כנערה בנשפי הקצינים הבריטים.

את בני המשפחה. במהלך השנים נולדו הבן אנטואן ושלוש הבנות: מרי, לואי והני, והם נשלחו לרכוש השכלה בצרפת. הבנות נישאו ונתרו בצרפת, ואילו אנטואן חזר ליפו לעזור לאביו. פייר נפטר בשנת 1904 ממחלת הצהבת ונקבר ביפו. אנטואן ואמו המשיכו את העסקים ועשו חיל. בשנת 1914 העניק לו הממשל התורכי זיכיון לבניית נמל מודרני ביפו, בשיתוף עם קבוצה צרפתית, אך מלחמת העולם הראשונה שיבשה את התכניות. במהלך המלחמה שירת במשך שש שנים כסמל בצבא צרפת ואף נפצע בקרב ורדן. עם סיומה, חזר ליפו ושיקם את הבית והמחסנים שנהרסו במהלכה. בעת שהותו בצרפת פגש אנטואן את אנטוניה ונשא אותה לאישה. הוא הביאה ליפו, וביתם המטופח המשיך לשמש מרכז למפגשי "סווארה" של הקהילה הצרפתית. אנטוניה עסקה בפעילות ציבורית ושימשה נשיאת סניף הצלב האדום ביפו. אנטואן שיקם את הבאר העתיקה שהייתה ממוקמת בשולי חצרו, את הפרדס שנפגע במהלך המלחמה ואת ערוגות הוורדים ששתל אביו. משאבת גלגלי העץ, עם כדי האנטיליה שסובבו בכוחו של חמור, הוחלפה במנוע קרוסין ממפעלו של וגנר במושב הגרמנית הסמוכה.

בשנת 1920 נולד פייר הבן, ושנתיים לאחר מכן נולדה הבת סוזן. ב-14 ביולי 1920, יום הבסטיליה, חגגו אנטואן ובני הקהילה הצרפתית ביפו. בתמונה החגיגית שצולמה מופיעים גם ראש העירייה עאסם בק א-סעיד, מאיר דיזנגוף, המושל הבריטי קמפבל, הקונסול הצרפתי ברטראן, האחים יוסף אליהו וחיים שלוש, צרפתים תושבי יפו ואנשי כמורה. בבוקר ה-1 במאי 1921 בילתה משפחת בוסט כמנהגה בחברתן של משפחת הקונסול הצרפתי החדש, פייר דוקרייר, ומשפחות של מנהלי בנקים ואנשי עסקים אירופיים מיפו. הם חגגו בגני מוקט, אתר הבילוי

תצלום החוגגים ב"יום הבסטיליה" ביפו, 1920 (אוסף צבי פומרק, באדיבות המשפחה); בשורה השנייה, מוקפים בעיגול – אנטואן בוסט (מימין) והקונסול הצרפתי (במרכז); מאיר דיזנגוף יושב בשורה הראשונה (שלישי מימין).

תרז ובתה הני. הבעלות על הקרקע פוצלה בין יורשים רבים, בני האחיית שהתגוררו בצרפת, ואלו לחצו למכור את הרכוש ולחלק את התמורה. בשנת 1973 חתם פייר על חוזה המכירה של המתחם לעורך הדין דוד גנור, ועבר עם אמו ואחותו לליון שבצרפת – ובכך הסתיימו מאה שנות המשפחה ביפו. לכתב חביב כנען, שפגש אותם טרם עזיבתם, אמרה סוזן: "אני אוהבת את העיר בה נולדתי, אבל שבעתי פרעות וקשיים. אצא עם אימי לצרפת, אבל יהיו לי תמיד סנטימנטים לחיים המאושרים שחוויתי בבית זה" ("הארץ", 10.4.1973).

על אדמת בוסט, לשעבר אדמת ט'איאן, החלה בניית "רובע יפו" שהושלמה לאחרונה. מבנה הבאר ובריכת האגירה במורד הרחוב שוחזרו וחוקו. הרחוב, שהיה דרך היציאה הראשית מ"השער החדש" של יפו העתיקה לעבר ירושלים, שינה את שמו מבוסט לרבי פנחס, והוא היום מדרחוב מודרני עטור דקלי וושינגטוניה.

עסקיו של אנטואן התנהלו בנחת עד למלחמת העצמאות, אז נסעו אנטוניה וסוזן למשפחה בצרפת ואילו אנטואן נותר עם פייר ביפו כדי לשמור על רכושם. בתום המלחמה נתפסו בתי המידות ברחוב יפת בידי שלטונות הצבא. אנטואן סגר את מחסניו, שנפגעו בשנות הצנע, והתפרנס מדמי שכירות ששולמו מטעם הצבא ומהשכרת המשרדים – שהפכו לדירות ואוכלסו בעולים חדשים. אנטואן ואנטוניה המשיכו להתגורר בקומה העליונה של בית בוסט, מוקפים ברהיטי הפאר הישנים. הבן פייר, שבמהלך מלחמת העולם השנייה הצטרף ל"צבא צרפת החופשית" בראשות דה-גול, החל לעבוד בשגרירות צרפת, ולימים קודם לתפקיד המזכיר הראשון בשגרירות. הוא למד עברית והיה לדמות מוכרת בחיי הלילה של תל אביב, ובשנת 1969 נבחר למזכיר כבוד של מועדון "רוטרי" בדרום תל אביב. בדצמבר 1964 נפטר אנטואן ונקבר בבית הקברות הקתולי ביפו, והפרדס הוזנח. ארבע שנים אחריו נפטרו גם הסבתא

לעומקה של באר: הממצאים הארכאולוגיים

את חפירות מתחם גנור ("רובע יפו") ניהל ד"ר מרטין פילשטוקר בשנים 1995-2007, מטעם רשות העתיקות; את אזור הבאר חפר בשנת 2011 בחפירת הצלה ליאור ראוכברגר. באתר נחשפו 12 שכבות התיישבות, שראשיתן בתקופת הברונזה המאוחרת. נמצאו חרסים מתקופת הברזל, שרידי מבנה מרשים מהתקופה הפרסית ושרידי התיישבות מהתקופה ההלניסטית, שחרבה בשריפה. מהתקופה הרומית נחשף אתר קבורה ובו כ־20 סרקופגים, כלי זכוכית ותכשיטים. שרידי התקופה הביזנטית מעידים על פעילות ציבורית ותעשייתית נרחבת, כולל רצפת פסיפס של מבנה דמוי בזיליקה שבקרבתו נמצאו פריטי שיש, בסיסי עמודים וכתרות וכן רעפים, המעידים כי ייתכן שמדובר בכנסייה. הממצא המעניין מתקופה זו הם שרידי בית מרחץ שניצב סמוך לבאר ט'איאן. קטעי תעלת מים שהובילה אליו ושברים של כדי חרס מעידים כי בית הבאר העות'מאני הוקם על שרידי מקור מים שקדם לו ביותר מאלף שנה. בתקופה הצלבנית פולס השטח, ולכן אין שרידים ברורים מהתקופה האסלאמית הקדומה. הממצאים הצלבניים מעידים על תכנון עירוני מתקדם שכלל מבני ציבור מונומנטליים, מבני מגורים, והתאמת השטח לשיפוטי המדרון בעזרת טראסות קירות תמך. שכבת חול עבה כיסתה את שרידי התקופה הצלבנית, לאחר שהממלכים הרסו את יפו בשנת 1250. האזור נותר שומם והפך לאתר קבורה ושפכים. רק בשלהי התקופה העות'מאנית חזרה החקלאות להתפתח סביב העיר, וניטעו הפרדסים. עשירי יפו בנו את בתי הפאר ובתי הבאר, ואליהם הצטרפו גם סוחרים עשירים מארצות שכנות ובהם אנטואן בשארה ט'איאן.